

Pirmuhammad Xolmaxmatov

*O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti,
"San'atshunoslik va madaniyatshunoslik" kafedrası doktoranti
E-mail: pirmuhammadxolmaxmatov@gmail.com
ORCID: 0000-0002-1421-2819*

USMON XO'JAO'G'LINING TURKISTON MILLIY UYG'ONISHI VA MUHOJIRLIKDAGI SIYOSIY-MADANIY FAOLIYATI

***Annotatsiya.** Mazkur maqolada XX asr boshlarida Turkistonning siyosiy va ma'rifiy hayotida muhim o'rin tutgan, Buxoro jadidchilik harakatining faol vakillaridan biri Usmon Xo'jao'g'lining hayoti, siyosiy-ma'rifiy faoliyati hamda muhojirlik davridagi tashkiliy va madaniy faoliyati tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy e'tibori uning jadidchilik harakatidagi ishtiroki, yangi usul maktablarini rivojlantirishga qo'shgan hissasi, Buxoro Xalq Sho'rolar Respublikasidagi siyosiy faoliyati, sovet hokimiyatiga qarshi Turkiston mustaqilligi uchun olib borgan kurashi va Turkiyaga kelganidan keyingi faoliyatiga qaratilgan.*

***Kalit so'zlar:** Usmon Xo'jao'g'li, Turkiston, jadidchilik, Buxoro, Yosh buxoroliklar, muhojirlik, Turkiston Milliy Birligi, Turkiston Turk Yoshlar Birligi, "Yangi Turkiston", milliy uyg'onish.*

УСМАН-ХОДЖА-ОГЛЫ: ТУРКЕСТАНСКОЕ НАЦИОНАЛЬНОЕ ВОЗРОЖДЕНИЕ И ПОЛИТИКО-КУЛЬТУРНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В ЭМИГРАЦИИ

***Аннотация.** В данной статье анализируются жизнь, политико-просветительская деятельность и организационно-культурная деятельность в эмиграции Усман-Ходжа-Оглы, одного из активных представителей бухарского джадидизма, занимавшего важное место в политической и просветительской жизни Туркестана в начале XX века. Основное внимание в исследовании уделяется его участию в джадидистском движении, вкладу в развитие новометодных школ, политической деятельности в Бухарской Народной Советской Республике, борьбе за*

независимость Туркестана против советской власти, а также его деятельности после переезда в Турцию.

Ключевые слова: Усман-Ходжа-Оглы, Туркестан, джадидизм, Бухара, младобухарцы, эмиграция, Национальное единство Туркестана, Союз тюркской молодёжи Туркестана, «Новый Туркестан», национальное возрождение.

USMAN KHOJA OGLU: TURKESTAN NATIONAL AWAKENING AND POLITICAL-CULTURAL ACTIVITIES IN EXILE

Abstract. *This article analyzes the life, political and educational activities, as well as the organizational and cultural activities in exile of Usmon Khojaoglu, one of the prominent representatives of the Bukharan Jadid movement who played an important role in the political and intellectual life of Turkestan at the beginning of the twentieth century. Particular attention is paid to his participation in the Jadid movement, his contribution to the development of new-method schools, his political activities in the Bukharan People's Soviet Republic, his struggle for Turkestan's independence against Soviet rule, and his activities after his arrival in Turkey.*

Keywords: *Usmon Khojaoglu, Turkestan, Jadidism, Bukhara, Young Bukharans, exile, Turkestan National Unity, Turkestan Turk Youth Union, Yangi Turkistan, national awakening.*

XX asr boshlarida Turkiston hududida yuz bergan ijtimoiy-siyosiy va ma'rifiy jarayonlar mintaqaning keyingi tarixiy taraqqiyotida muhim o'rin egallaydi. Ayniqsa, jadidchilik harakatining shakllanishi va rivojlanishi Turkiston jamiyatida ta'lim, madaniyat, milliy o'zlik va siyosiy tafakkur masalalarining yangicha talqin qilinishiga olib keldi. Ushbu jarayonlarda ma'rifatparvarlik faoliyatini siyosiy kurash bilan bog'lagan bir qator ziyolilar yetishib chiqdi. Ana shunday tarixiy shaxslardan biri Usmon Xo'jao'g'li (Usmon Xo'jao'g'li, Usmonxo'ja Po'latxo'jayev, 1878–1968) hisoblanadi. Usmon Xo'jao'g'li Turkistonning siyosiy va fikriy tarixida o'ziga xos o'rin tutadi. Uning faoliyati birgina ma'rifatparvarlik yoki siyosiy kurash bilan chegaralanmaydi. U dastlab yangi usuldagi ta'lim tarafdori

sifatida maydonga chiqib, keyinchalik Buxorodagi siyosiy jarayonlarning faol ishtirokchisiga aylandi. 1921–1922-yillarda Buxoro Xalq Sho'rolar Respublikasida yuqori davlat lavozimlarini egalladi. Keyinchalik Sovet hokimiyatiga qarshi kurashga qo'shilib, Afg'oniston orqali Turkiyaga kelgach, Turkiston mustaqilligi g'oyasini muhojirlik sharoitida davom ettirdi [1, 1–8-s]. Murat Yavan tadqiqotida ta'kidlanganidek, Kocao'g'loning faoliyatini ikki katta bosqichga – Turkistondagi faoliyati va muhojirlik davridagi faoliyatiga ajratish mumkin. Tadqiqotda uning Buxorodagi jadidchilik faoliyati, Yosh buxoroliklar harakatidagi o'rni, Buxoro Xalq Sho'rolar Respublikasidagi faoliyati va keyinchalik Turkiyada olib borgan siyosiy, madaniy va tashkilotchilik ishlari izchil yoritilgan.

Mazkur maqolaning maqsadi Usmon Xo'jao'g'lining tarixiy shaxs sifatidagi faoliyatini faqat biografik nuqtayi nazardan emas, balki Turkiston milliy uyg'onishining uzviy qismi sifatida tahlil qilishdan iborat. Shu jihatdan uning ma'rifatparvarlikdan siyosiy faollikka, siyosiy kurashdan esa muhojirlikdagi milliy tashkilotchilik va matbuot faoliyatiga o'tish jarayoni alohida ahamiyat kasb etadi. Usmon Xo'jao'g'li 1878-yilda Farg'ona vodiysining janubidagi O'sh shahrida tug'ilgan. Uning oilasi savdogarlar oilasidan bo'lgan bo'lib, savdo faoliyati tufayli yosh Usmon Semerkant, Buxoro va Farg'ona kabi shaharlarda bo'lish imkoniga ega bo'lgan. Keyinchalik u Buxoro madrasalarida tahsil olgan va an'anaviy ta'lim bilan bir qatorda jadidchilik manbalarini ham o'rgangan [1]. Uning dunyoqarashi shakllanishida o'sha davr Turkistonidagi ma'rifiy muhit, yangi usul maktablari va jadid ziyolilarining faoliyati katta ahamiyatga ega bo'ldi. Kocao'g'lo eski ta'lim tizimining jamiyat taraqqiyoti ehtiyojlariga to'liq javob bermayotganini anglab, yangi usuldagi ta'limni rivojlantirishga intildi. Bu jarayonda u ta'limni faqat savod chiqarish vositasi sifatida emas, balki jamiyatni yangilash va milliy ongni shakllantirish vositasi sifatida ko'rgan. 1898-yildagi Andijon – Dukchi Eshon qo'zg'oloni uning dastlabki siyosiy tajribalaridan biri sifatida ko'rsatiladi. Ayrim manbalarda Usmon Xo'jao'g'lining O'shdagi Dukchi Eshon maktabida arifmetika o'qituvchisi bo'lgani va milliy g'oyalarni targ'ib qilganlikda ayblanib hibsga

olingani qayd etiladi. Keyinchalik uning Buxoro amirligi fuqarosi ekanligi aniqlanib, ozod qilingan [2, 123-s]. Mazkur voqea uning siyosiy jarayonlarga erta kirib kelganini ko'rsatadi. 1908-yilda Buxoroda tashkil etilgan "Tarbiya-i Atfol" jamiyati uning ma'rifiy faoliyatida muhim bosqich bo'ldi. Jamiyatning asosiy maqsadlaridan biri an'anaviy va konservativ ta'lim qarashlariga qarshi turish, bolalarni zamonaviy usullar asosida tarbiyalash va xalqni zamonaviy bilimlar bilan qurollantirish edi. Bu tashkilot faoliyati jadidchilik harakatining asosiy tamoyillaridan biri – jamiyatni ta'lim orqali isloh qilish g'oyasining amaliy ko'rinishi bo'ldi. Usmon Xo'jao'g'lining faoliyatida Istanbul bilan aloqalar ham alohida ahamiyatga ega. Manbalarda uning Istanbulga ilk tashrifi sanasi borasida turli qarashlar mavjud: ayrim tadqiqotchilar 1908-yilni, boshqalari 1909 yoki 1910-yilni ko'rsatadi. Biroq u Istanbulga kelib, zamonaviy ta'lim va siyosiy fikrlar bilan tanishgani hamda bu tajribalarni Buxoroga olib qaytgani borasida umumiy fikr mavjud [3, 27-s]. Istanbuldagi tajriba uning keyingi faoliyatiga kuchli ta'sir ko'rsatdi. U yerda Usmonli imperiyasidagi siyosiy va ma'rifiy yangilanish jarayonlarini kuzatish imkoniga ega bo'lgan Usmon Xo'jao'g'li Buxoroga qaytgach, yangi usul maktablari va ma'rifiy tashkilotlar faoliyatini rivojlantirishga intildi. Shu ma'noda uning Istanbul bilan aloqalari Turkiston va Usmonli-Turkiya ziyolilari o'rtasidagi fikriy almashinuvning bir ko'rinishi sifatida baholanishi mumkin. 1909-yilda Istanbulda "Buxoro Ta'mim-i Maorif Jamiyati Xayriyasi" tashkil etilgani ham Turkiston va Istanbul o'rtasidagi ma'rifiy aloqalarning rivojlanganidan dalolat beradi. Jamiyat nizomida ta'lim faoliyatiga alohida e'tibor berilib, Buxorodan Istanbulga talabalar yuborish ko'zda tutilgan. 1911–1913-yillarda Istanbulga 75 nafar talaba yuborilgani haqidagi ma'lumotlar ham mazkur ta'limiy aloqalarning ko'lamini ko'rsatadi [4, 467-p]. Demak, Osman Kocao'g'loning dastlabki faoliyatida uch asosiy yo'nalish – zamonaviy ta'lim, milliy ongni shakllantirish va tashkiliy faoliyat – o'zaro uyg'unlashgan. Keyinchalik uning siyosiy qarashlari aynan shu ma'rifiy tajriba zaminida rivojlandi. Usmon Xo'jao'g'lining faoliyati XX asrning ikkinchi o'n yilligidan boshlab tobora siyosiy

tus oldi. U Yosh buxoroliklar harakati tarkibida Buxoro amirligining siyosiy va ijtimoiy tizimini isloh qilish tarafdori bo'ldi. Uning qarashlarida ma'rifiy islohot va siyosiy yangilanish bir-biridan ajralmagan tushunchalar sifatida namoyon bo'ladi. 1916-yilgi Turkiston qo'zg'oloni ham uning siyosiy faoliyatida muhim o'rin tutadi. Usmon Xo'jao'g'li bu davrda mustamlakachilikka qarshi kayfiyatning kuchayishida ishtirok etgan va tashkilotchilik tajribasini oshirgan. Keyinchalik bu tajriba Buxorodagi siyosiy jarayonlarda ham namoyon bo'ldi. 1917-yilgi Rossiya inqiloblari Turkiston siyosiy hayotida yangi imkoniyatlarni yuzaga keltirdi. Buxoroda ham jadidlar va boshqa siyosiy kuchlar o'rtasidagi kurash kuchaydi. Usmon Xo'jao'g'li ushbu jarayonlarda faol ishtirok etib, Buxoro amirligining o'rniga zamonaviy davlat tuzumini barpo etish tarafdori bo'lgan kuchlar safida bo'ldi. 1920-yilda Buxoro amirligi tugatilishi va Buxoro Xalq Sho'rolar Respublikasining tashkil etilishi Usmon Xo'jao'g'lining siyosiy faoliyatida yangi bosqichni boshlab berdi. U yangi respublika boshqaruvida yuqori lavozimlarni egalladi. Dastlab moliya sohasida faoliyat yuritib, keyinchalik 1921–1922-yillarda respublika prezidenti lavozimida ishladi. Biroq uning Sovet hokimiyatiga munosabati vaqt o'tishi bilan keskinlashdi. Dastlab yangi siyosiy tizimdan Buxoroning mustaqil rivojlanishi uchun foydalanish mumkin degan umid mavjud bo'lgan bo'lsa-da, Sovet markazining Turkiston va Buxoro siyosatiga aralashuvi Usmon Xo'jao'g'lining qarashlarini o'zgartirdi. 1921-yil dekabrda u qurolli qarshilik harakatiga qo'shilib, Rossiya istilosiga qarshi kurashga chaqiruvchi bayonot bilan chiqdi. 1922-yilda qurol-yarog' va boshqa yordamlarni tashkil qilish maqsadida Afg'onistonga o'tdi. Ushbu safar uning Buxoroga qaytish imkoniyatini amalda yo'qqa chiqardi. Shunday qilib, Usmon Xo'jao'g'lining siyosiy faoliyatida ma'rifatparvarlikdan davlat boshqaruviga, undan esa bevosita milliy ozodlik kurashiga o'tish jarayoni kuzatiladi. Bu jihat uning biografiyasini Turkiston jadidchiligi va milliy mustaqillik harakatlari tarixini bog'lab turuvchi muhim tarixiy ko'prik sifatida ko'rish imkonini beradi. Buxorodagi siyosiy vaziyatning keskinlashuvi natijasida Usmon Xo'jao'g'li Afg'onistonda qolib ketdi va 1923-yilda

Turkiyaga keldi. Shu tariqa uning hayotida yangi – muhojirlik davri boshlandi. Biroq muhojirlik uning siyosiy faoliyatining tugashi emas, aksincha, yangi shaklga o'tishi bo'ldi. Turkiyada Usmon Xo'jao'g'li Zeki Velidi Tog'an, Mustafo Cho'qay va boshqa Turkistonlik siyosiy muhojirlar bilan yaqin aloqalar o'rnatdi. 1920-yillarning ikkinchi yarmida Istanbul Turkiston mustaqilligi tarafdori bo'lgan siyosiy va madaniy arboblarning muhim markazlaridan biriga aylandi. 1920-yillarda tashkilotchilikning yangi shakllari yuzaga kelishi natijasida Turkiston Milliy Birligi shakllandi. Usmon Xo'jao'g'lining ushbu tashkilotdagi faoliyati uning siyosiy tajribasini muhojirlik sharoitida davom ettirish imkonini berdi. Tashkilotning asosiy maqsadi Turkiston mustaqilligi masalasini xalqaro miqyosda ilgari surish, muhojir Turkistonliklarni birlashtirish va siyosiy faoliyatni muvofiqlashtirishdan iborat edi [5]. Usmon Xo'jao'g'lining faoliyatida yoshlar masalasiga ham katta e'tibor berildi. 1927-yil 29-sentabrda Istanbulda Turkiston Turk Yoshlar Birligi tashkil etildi. Uning nizomida Turkiston turk yoshlarining milliy madaniyat jihatidan yuksalishi, ilm bilan qurollanishi va muhtoj a'zolarga ma'naviy hamda moddiy yordam ko'rsatish asosiy maqsad sifatida belgilangan. Bu tashkilotning ahamiyati shundaki, Turkiston Milliy Birligi ko'proq siyosiy va nisbatan yopiq faoliyat olib borgan bir sharoitda, Yoshlar Birligi ochiq madaniy-ma'rifiy faoliyat olib borish imkonini yaratdi. Konferensiyalar, yig'ilishlar va ma'rifiy tadbirlar orqali yosh avlodni Turkiston masalasi bilan bog'lashga harakat qilindi. Usmon Xo'jao'g'li 1931-yildagi nutqida Turkiston mustaqilligini faqat siyosiy hokimiyat masalasi sifatida emas, balki iqtisodiy, harbiy, ichki va tashqi siyosiy, transport va aloqa tizimlarining Turkistonliklarning o'z qo'lida bo'lishi bilan bog'liq keng tushuncha sifatida talqin qilgan. Bu qarash uning mustaqillik tushunchasini kompleks davlat suvereniteti sifatida anglaganini ko'rsatadi. Usmon Xo'jao'g'lining muhojirlikdagi faoliyatida matbuot alohida o'rin egallaydi. 1927–1931-yillarda Istanbulda nashr etilgan “Yangi Turkiston” jurnali Turkiston muhojirlarining siyosiy va madaniy fikrlarini ifodalovchi muhim nashrlardan biri bo'ldi. Mazkur jurnalning tashkil etilishi muhojirlikdagi Turkiston milliy harakatining yangi bosqichini boshlab berdi.

Nashr orqali Turkiston masalasi nafaqat muhojirlar jamoasiga, balki Turkiya va xalqaro jamoatchilikka ham yetkazildi. Jurnal yoshlarni birlashtirish, milliy ongni shakllantirish va Sovet siyosatini tanqid qilish uchun muhim mafkuraviy maydonga aylandi. U “Milliyet ve Bolşevizm”, “Türkistan’da Türk Edebiyatının Mefkurevî Tahavvüllerine Umûmî Bir Nazar”, “Troçki, Troçkizm ve Bizim Nokta-i Nazarımız”, “Afganistan ve Türkistan” kabi maqolalarida Turkistonning siyosiy kelajagi, milliy ong, bolshevizm, madaniyat va xalqaro siyosat masalalarini tahlil qilgan. Usmon Xo‘jao‘g‘lining bolshevizmga munosabati uning milliy-siyosiy qarashlarining muhim qismidir. Uning fikricha, sovet mafkurasi dastlab millatlar ozodligi va tengligi haqidagi shiorlarni ilgari surgan bo‘lsa-da, amalda markazlashgan siyosiy tizim milliy manfaatlarining cheklanishiga olib kelgan. Shu sababli u milliy qadriyatlarning siyosiy ahamiyati tobora ortib borayotganini ta’kidlagan. Uning millatchilik haqidagi qarashlari ham o‘ziga xos edi. Usmon Xo‘jao‘g‘li millatchilikni faqat tarixiy merosga bog‘lanib qolish deb tushunmagan. Aksincha, uning fikricha, milliy yoshlar tarixdan saboq olishi, ammo zamonaviy ilm-fan va taraqqiyot yutuqlarini ham qabul qilishi kerak. Shu nuqtayi nazardan u “reaksion”, “qizil” va “millatchi” yoshlarni bir-biridan farqlagan: birinchi guruhni faqat o‘tmishga bog‘lanib qolishda, ikkinchisini esa tarixni butunlay inkor etishda tanqid qilgan; millatchi yoshlarni esa tarixni anglagan holda kelajak yangiliklarini qabul qiluvchi avlod sifatida ko‘rgan.

Usmon Xo‘jao‘g‘lining hayoti va faoliyatini tahlil qilish XX asr boshlaridagi Turkiston tarixida ma’rifatparvarlik, siyosiy islohot va milliy mustaqillik g‘oyalari qanday qilib bir-biri bilan bog‘langanini ko‘rsatadi. Uning faoliyati dastlab ta’lim va ma’rifat sohasidagi islohotlardan boshlangan bo‘lsa-da, keyinchalik siyosiy kurash va davlat boshqaruviga, undan esa muhojirlikdagi milliy ozodlik faoliyatiga aylandi. Usmon Xo‘jao‘g‘lining jadidchilikdagi faoliyati uning siyosiy dunyoqarashi shakllanishining muhim bosqichi bo‘ldi. Yangi usul maktablari, “Tarbiya-i Atfol” kabi tashkilotlar va Istanbul bilan o‘rnatilgan ma’rifiy aloqalar Turkiston jamiyatini modernizatsiya qilishga qaratilgan harakatlarning tarkibiy

qismi edi. U ta'limni milliy ongini shakllantirish va jamiyatni yangilashning asosiy vositalaridan biri sifatida ko'rdi. Buxoro Xalq Sho'rolar Respublikasidagi faoliyati esa uning siyosiy tajribasini namoyon etdi. Biroq Sovet hokimiyatining Turkiston va Buxoro ustidan nazoratni kuchaytirishi uning siyosiy qarashlarini keskin o'zgartirdi. Natijada Usmon Xo'jao'g'li Sovet siyosatiga qarshi qurolli qarshilik harakatiga qo'shildi va Afg'oniston orqali Turkiyaga o'tishga majbur bo'ldi. Turkiyadagi muhojirlik davri Usmon Xo'jao'g'lining faoliyatida alohida tarixiy bosqichni tashkil qiladi. Bu davrda u siyosiy kurashni tashkilotchilik, yoshlar tarbiyasi, matbuot va madaniy faoliyat bilan birlashtirdi. Zeki Velidiy Togan va Mustafa Cho'qay bilan hamkorlikda Turkiston Milliy Birligi, Turkiston Turk Yoshlar Birligi va "Yangi Turkiston" kabi tuzilma va nashrlarning shakllanishida faol ishtirok etdi. Ayniqsa, "Yangi Turkiston" jurnali Usmon Xo'jao'g'lining fikriy merosini o'rganishda muhim manba hisoblanadi. Uning ushbu nashrda e'lon qilingan maqolalarida millatchilik, bolshevizm, tarix, madaniyat, yoshlar va Turkistonning siyosiy kelajagi masalalari izchil yoritilgan. Usmon Xo'jao'g'li milliy uyg'onishni tarixiy xotira bilan zamonaviy taraqqiyotning uyg'unligi asosida tasavvur qilgan. Umuman olganda, Usmon Xo'jao'g'li faoliyatining tarixiy ahamiyati uning bir vaqtning o'zida ma'rifatparvar, siyosatchi, tashkilotchi va muhojirlikdagi mafkuraviy kurashchi sifatida faoliyat yuritganida namoyon bo'ladi. Uning hayoti Turkiston milliy harakatining hududiy kurashdan xalqaro muhojirlik maydoniga ko'chgan jarayonini yaqqol aks ettiradi. Shu nuqtayi nazardan, Usmon Xo'jao'g'lining merosini faqat Buxoro siyosiy tarixi yoki jadidchilik harakati doirasida o'rganish yetarli emas. Uning faoliyati Turkiston tarixiy xotirasi, milliy o'zlik, muhojirlik siyosati, diasporaviy tashkilotchilik va madaniy diplomatiya jarayonlarini o'rganish uchun ham muhim ilmiy manba bo'la oladi. Ayniqsa, Turkiyaning XX asrda Turkiston siyosiy muhojirligi uchun muhim markazlardan biriga aylanishida Usmon Xo'jao'g'li singari arboblarning faoliyati alohida tadqiqot obyekti tashkil etadi.

Umuman, Usmon Xo'jao'g'lining siyosiy, ma'rifiy va madaniy merosini kompleks o'rganish Turkiston milliy uyg'onishining shakllanish va rivojlanish jarayonlarini yoritishda muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Andican, Ahad. *Cedidizmden Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*. – İstanbul: Emre Yayınları, 2003. – 776 s.
2. Baysun A. *Türkistan Milli Hareketleri*. – İstanbul, 1943. – 202 s.
3. Castagne J. *Türkistan Milli Kurtuluş Hareketi*. – İstanbul, 2015. – 158 s.
4. Khalid A. *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*. – Berkeley: University of California Press, 1998. – 335 p.
5. Khalid A. *Making Uzbekistan: Nation, Empire and Revolution in the Early USSR*. – Ithaca–London: Cornell University Press, 2015. – 444 p.
6. Kocaoğlu O. *Türkistan Türk Gençler Birliğinde Verilen Konferanslar*. – İstanbul: Osmanbey Matbaası, 1936. – 15 s.
7. Kocaoğlu O. *Milliyet ve Bolşevizm*. – *Yeni Türkistan*, sayı 2–3, 1927. – S. 13–17.
8. Kocaoğlu O. *Türkistan'da Türk Edebiyatının Mefkurevî Tahavvüllerine Umûmî Bir Nazar*. – *Yeni Türkistan*, sayı 1, 1927. – S. 26–29.
9. Kocaoğlu O. *Troçki, Troçkizm ve Bizim Nokta-i Nazarımız*. – *Yeni Türkistan*, sayı 20, 1929. – S. 1–6.
10. Kocaoğlu O. *Afganistan ve Türkistan*. – *Yeni Türkistan*, sayı 23, 1929. – S. 1–3.
11. Öktem A. *Osman Kocaoğlu'nun Ardından*. – *Türk Kültürü*, sayı 71, 1968. – S. 876–879.
12. Yarkin İ. *Kocaoğlu Osman*. – *Türk Kültürü*, sayı 70, 1968. – S. 810–812.
13. Yavan M. *Türkistan'ın Siyasi ve Fikri Önderlerinden Osman Kocaoğlu (1878–1968): Hayatı ve Faaliyetleri // Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2019.*